

як напр. італійці або французи. Англійці, як сказано, взагалі малоговорливі, або й зовсім не балакають і цього не вважають там за легковаження навіть знайомих. Їзда досить монотонна. Небо замрячене. Краєвид повторяється той самий. Забавові й спортові площі, розлогі парки, подекуди літні палати, закриті старезними, кріслатими деревами, пасовища з худобою.

Семинар, чи — як кажуть — St. Edmund's College, віддалений від стації на яких 8 км. і треба було доїхати самоходом. Коли приходилося розплачуватись, то доволі важко було звичаїтися до англійської монети. Вона не десятикова. Загально відомий є паунд (фунт) = 26 зл., що має 20 шілінгів по 12 пенсів. Крім того є кравн = 5 шіл., half crown (гаф кравн) = 2'5 шіл., фльорин = 2 шіл., six pence = півшілінга. Хто ніколи не мав з англійськими грішми до діла, тому довго буде мішатися рахуба. Та англійці під цим оглядом солідні й не обманюють та не використовують незнання чужинця. Бодай залишилося мені таке вражіння.

Будинок імпазантний, у готицьким стилі, серед парку і широких майданів. Готицький стиль уважають в Англії за національно-англійський. О. ректор Brickford показував мені всі забудовання. В гарній готицькій мармуровій каплиці спочиває кард. Бурн: Franciscus Card. Bourne, archiepiscopus Westmonasteriensis in Pace. Він був попередник теперішнього архиеп. Гінслея й 4-ий із черги. Перший був кард. Wiseman († 1865), другий Manning († 1891), третій Vaughau († 1903). Всіх питомців є 115 і студії тривають 6 літ. Це число не вистарчає, тому багато священиків приходить із Ірляндії. Всіх священиків у уестмінстерській єпархії є звиш 400.

Семинар, як взагалі всі коледжі, добре загосподарований, має 700 га поля, своє хазяйство, корови, коні тощо, управляє ярину й збіжжя, має свій електричний мотор, млин і намагається бути самовистарчальний. Побіч є ще гімназія, щось у роді нашого Малого Семінаря. Молодь куди краще відживлювана, як у нас, має багато руху та вправляє спорт, що незвичайно корисно впливає на її здоров'я, розвій організму й моральну поведінку. Семінар оснований 1793 р. єп. Douglas-ом, отже 10 літ пізніше від нашого у Львові. Попереду льондонський семінар містився в Doupaї в північній Франції, з огляду на переслідування католиків. В їдальні висять портрети архиепископів і ректорів. Деякі з ректорів, а радше перші, в світській одежі тому, що загалом у тих часах священики крилися перед урядом і навіть не можна було співати Служби Божої, тільки читати. Семінар, мабуть одинокий у світі, може похвалитися 200 мучениками між своїми вихованками, а всіх мучеників має католицька Англія 300.

В Семінар в кожному кутку якісь памятки по архиепископах, мучениках, з часів в Дуге: ризи й одежі кардиналів Бурна, Меннінга, листи Ньюмена, старі рукописи, книги й ікони, що складаються на поважний музей. Порядок дня трохи відмінний від на-

шого семінарського. Встають в 6-ій годині, виклади перед і по-полудні.

При обіді були настоятелі й професори. Цікава поведінка. Господар сидить на першій місці й наливає росіл, крає мясо, розділяє ярину й лакоминки. Слуга подає потім кожному розділену страву на тарілці. — Про нас не знали майже нічого — дехто тільки чув про нашого митрополита; все ж таки, коли зійшла мова на східні церкви, дуже ними зацікавилися. Також були за-скочені тим, що я став розповідати про англійських схолястів Скота і про Скотового попередника Вільгельма з Уер, яким я трохи займався.

По полудні відвезли мене самоходом професори до Кем-брідж. Мати своє авто не належить тут до чогось надзвичайного. Дорога рівна, асфальтова. Переїзджали дорогою самоходи й на-колесники; піхотинця не видно було ні одного. Коли я спитав, чому шофер так уважно їде, дає сигнали, здержує темпо тощо, хоч нераз було це зайве, дістав відповідь, що це тому, бо дуже строгі приписи й кари за незберігання порядку. Віддаль числять не кілометрами, але милями (mile, майль — 1760 yards = 1·609 км, 5 миль = 8 км, 1 yard = 3 feet = 0·91 м. Sea mile = 1·855 км). По дорозі вступили ми зараз у селі Buntingford до д-ра Mahoney (Мане), що є професором моральної в St. Edmund. Він є й па-рохом церковці, дуже гарно улаштованої й чистої, яку сам побу-дував. Мешканці англікани, але є коло 25 душ католиків. О. Мане людина гостинна, погідної вдачі, інтелігентна, має гарну бібліо-теку й є автором англійського підручника моральної. Скоро ми-нула година на розмовах про душпастирство в Англії, про не-давній переслідування, що з англійською спокійною вдачею важко погодити. Англійська вдача, при великим джентельнстві, завзя-та й безоглядна. „Добре, що їдете до Кембрідж і Оксфорду. Це творці англійської історії. Вони виховали англійських джентель-менів і провідників нації, колись були аристократичними шко-лами, нині вже демократизуються“. Ми розпрощалися й поїхали далі. Самохід понісся крізь поля. Видно було й лани збіжжя, що їх колисав лагідний вітер. Нива рівна, нема густіших і рідших засівів, чи більшого й меншого росту; це через одномірну й ма-шинову управу. Побіч уже чорніла поорана рілля. Село не від-різняється від міста, хіба що часом, і то дуже рідко, видно со-ломяні дахи stodil (thatched roofs).

Легка дорога й їзда не сприкрилася. От за могутніми дере-вами славне старе університетське місто. Переїзджасмо побіч річки Кейм, на якій веслуть студенти. Вже почалися ферії, тому місто порожнє. Який великий гамір мусить повстати, коли на ці широкі майдани виляже 5.000 студентів! Повітря чисте — спокій, тільки вітер шумить, а вікові дерева наче передають собі спо-мини з минулого академічного року. Затишшя просто відбиває від льондонського гамору. Справжня прикмета наукової оселі! Будівлі гарні, могутні, стилеві — здебільша готицькі. Колись це все католицькі фундації, — а нині в англіканських руках. Вза-

галі щедрість у підтримуванні наукових установ — це прикмета англійського народу. Понад великими забудованнями підносяться вежі. Мешканців є до 65.000 і живуть вони здебільша з університету.

Я заїхав до St. Edmund's house, — університетського католицького дому, що його удержують світські священики. Підчас науки мешкає там 50 студентів; тепер було тільки кілька священиків чужинців із Бельгії, Голяндії та Індії, щоб учитись англійської мови. Був і один англійський католицький єпископ, словом: інтернаціональне товариство. Не диво, що англійському священикові легко зорієнтуватися в усесвітньому положенні, пізнати умовини буття держав і націй та мати все широкій горизонт. Пригадалася мені наша хиба, як то сказав покійний Петро Холодний: Я люблю галичан, але не терплю загумінковости й покутних сварів, в яких нераз губляться.

Після чаю, який подають із молоком, пішли ми розглянутися по місті й подивитися на коледжі. Є їх 18 і вони творять університет. Будівлі коледжів одна краща від одної, здебільша середньовічні, в готицькім стилі. St. John College і Trinity College збудовані в романськім стилі з прегарними луками аркад для пообідних відпочинків. У коледжі кожний має осібну кімнату або дві, й дістає харч. Щодня купіль. Найбільша коледжія — це Kings College. Справді королівська палата, уфундована Генриком VI. (1440 р.), Величава каплиця з багатою готицькою різьбою, що наслідує сіткову стелю уестмінстерського хору. Прикрашують її великі вітражі. Деякі образи й органи нагадують католицькі часи. В ідальні портрети ректорів чи мастрів, як їх звать. Велика бібліотека — це прикраса установи. Крила будови сходяться в чотирикутник, замикаючи по середині подвіря. В такий спосіб повстало кілька чотирикутників і за такою схемою будовані й інші коледжії. Майже кожна фасада коледжії — це мистецький твір.

По дорозі вступили ми й до Fitzwilliam Museum. На партері й у сутеринах розміщені пам'ятки з римських часів, і то велика їх кількість. Місто своїм початком сягає римської доби і було культурним осередком. У 55 р. до Хр. був у Англії Цезар, але аж у 80-тих роках завоював цілу Англію Агрікола, а в 412 р. по Хр. цісар Гонорій відкликав римські легіони. Тоді британці, щоб оборонитися перед нападами піктів, закликали саксів. Вони оборонили їх разом із германськими племенами, англями й ітами, але й самі запанували, поділивши край на 7 державок (гептархія). Аж король Егарт 817 р. злучив край в одно королівство, але тоді мусів боронитися перед нападами данців і норман, так що король Етельред, не мігши дати собі ради, казав вирізати 1002 р. данців у Англії. Тоді данці зробили новий наїзд на Англію, опанували її й посадили там нового короля Свена 1013 р. Аж 1042 р. вернулася давня династія в особі Едварда Ісповідника, що збудував Уестмінстер із робив Лондон столицею держави. З Вільгельмом I (William the Conqueror † 1087) запанувала в Англії норманська династія, а 1154 р. приходять до

влади Генрих II. із династії Анжу (Plantagenet). Тоді повстають перші звязки університету в Кембрідж. Мабуть у 1284 р. оснували першу колегію, а папа Іван ХХІІ. признав університет як *studium generale*. Перші фундатори-добродії — це єпископи й світські магнати. Взагалі ціле англійське шкільництво спиралося на добродійності одиниць і товариств, починаючи від шкіл т. зв. обдертюхів (*Ragged Schools*), що їх з дожив швець John Pounds і розвинув граф. Shaftesbury. Аж згодом держава зачала опікуватитя школами.

Але йдімо далі по музею: образи англійської школи, італійської (Веронезе, Пінтуріккіо, автопортрет Рембрандта, образи Рубенса, порцеляна, вази, килими тощо). Музей удержаний дуже чисто і випосажений виставно. Чимсь замітнішим, якоюсь рідкістю музей не звернув на себе уваги. Нераз іду до чужого музею з подорожного обовязку, бо хто зна, чи трапиться колись друга нагода.

Вернувшись до St. Edmund's house, вийшов я на терасу, щоб відпочити. Спокійне місто наче відпочивало по цілорічній праці. Тихо шуміли дерева, ніби розповідали спомини про студентів, що впродовж століть тут училися, гралися та нераз, як заслужені мужі, відвідували їх опісля з вдячністю. З-поміж дерев стріляють у гору гострі білі вежі церков. Дрімають самітні колегії, що в своїх руках держали століттями долю Англії. Тут же виховувався цвіт найкультурнішого й наймогутнішого народу.

На другий день (29/VII) вибрався я ще раз до колегій, щоб їм краще приглянутися. Заходив до мастрів, тьюторів і сапервайзерів, щоб зорієнтуватися в організації. Всі колегії разом творять університет. Щоб бути студентом університету, треба належати до якоїсь колегії. Це свого роду унія. Влада університету — це Сенат (*Council of the Senate*), що його творять три головні урядовці університету, іменовані канцлером, і 18 членів, *magistri regentes*, вибрані збором професорів. Всіх професорів є 57 і 25 *readers*. Від професорів не вимагають габілітацій, тільки виказатися здібностями у практиці й науковій праці. Канцлера (*Chancellor*) вибирає Сенат і є ним звичайно дуже впливова особа в державі, князь, лорд тощо. Він назначує разом із Сенатом віцеканцлера, що властиво управляє університетом. Звичайно є це найстарший мастер колегії. Університет висилає двох послів до парламенту. Виклади відбуваються по колегіях. Бібліотека має 1.000.000 томів і 10.000 рукописів. Рік ділиться на триместри. Частиною університету є колегія, що називалася давніше Hall (*inns-конвікт*). Кожна колегія має голову, якого звуть мастер, *прінсіпал* (*principal*), що при помочі *fellows* заряджує колегією; а є їх у кембріджських колегіях до 400.

Студенти діляться на *scholars* і *pensioners*. Перші мають права колегій і впливають на рішення справ в університеті; другі живуть у колегії, або поза колегією, але не мають тих прав. Кожний студент має сапервайзера, що займається ним під оглядом науковим та слідкує за його поступами в науці (щось

у роді інструктора). Тьютор (tutor) піклується матеріальними справами. До кімнат не можуть входити жінки. Найпізніше до 12 год. вночі може бути студент поза колегією. В противнім випадку мусить виправдатися. В неділю обов'язані студенти ходити на богослуження. Студії тривають три роки й абсолютвент дістає бакалявреат. Пізніше може вже сам студіювати. Англійським університетам роблять закид, що науковий рівень у них нижчий, як на континенті, бо вони кладуть більшу вагу на волю й фізичне виховання. Студенти носять плащі, подібні до пелерин і шапку — берет. Також мастер і доктори мають відповідну одягу. Удержання коштує 150—200 фунтів річно, зрештою, залежить ще від оплат на факультеті, що не на кожному однакові. Як видно, не всі можуть собі дозволити на університетські студії, і то ще в Кембріджі, хоч спосібнішим дають стипендії. Снобізм і тут великий. Хто тут студіює, той має вищу освіту і мусить належати до вищого стану — так загально прийнято. Високі оплати здержують також великий приплив молоді до університету. Зате в торговельних і технічно-промислових школах оплати низькі.

Є в Кембріджі 5 теологічних англійських колегій (Westminster Coll. Ridley Hall etc). Є також 2 жіночі колегії (Girton College і Newham Coll.), але вони не влучені до університету. Жінки можуть ходити на виклади, одначе не можуть дістати академічних ступнів. Католиків є дуже мале число, бо коло 125 (на всіх студентів 5.000). Вони мають окремого академічного душпастиря, свою каплицю і читальню. Я хотів відвідати їх духовника, але, на жаль, не застав його вдома.

В університеті дбають не тільки про розвій ума, але так само й про вироблення моральних засад і характерности. Розвивають людяність (humanity), кладуть велику вагу на правдомовність. На них стоїть світова імперія Великої Британії. Виробляють самостійність, ініціативу й охоту до праці. Залюбки плекають спорт, відчуваючи потребу свіжого повітря й руху.

По дорозі додому хотів я купити овочів і тут заплутався, бо вагові одиниці інакші, як у нас. Треба було шукати в книжці й пригадати собі. Основою є фунт (паунд) = 16 унцій (ounces) = 453 г. Отже сто фунтів = 45 кг. Більша одиниця це stone = 6.350 кг. Такі міри є на особових вагах. Дивна річ, які англійці під цим оглядом консервативні.

Вертаючись, вступив я ще до Holy Sepulchre Church, круглої (ротунди) невеличкої церкви з XII ст. Збудована вона у візантійсько-романським стилі і через свою глибоку старість дуже встрягла в землю. Це мабуть також архітектурна рідкість на англійській землі.

По цім короткім побуті треба було вибиратися в дорогу до Оксфорду. Вполудне відїхав я туди поїздом. Точність і солідність англійців на кожному кроці велика. Вони не терплять недбайливости й нехлюйства. Знову рівнина, де-не-де лани збіжжя, переважно пасовища, на яких пасуться жовті корови. Кусків поля

не видно ніде, тільки широкі лани, обсажені на межах деревами. Поле управляють машинами і тому не видно на полі селян. І жнуть, і косять, звозять, і молотять машинами. Та нив мало, і сіл небагато. Спитав я свого товариша в поїзді, чому це так. В Англії є великі власники й робітники. Селян властиво нема. Управляти збіжжя не оплачується, бо його привозять із кольоній, і то куди краще та дешевше. Тому хліборобство в Англії не вдержується. Зате процвітає промисл, що дає працю величезній кількості робітників. Усі вироби вивозять до кольоній.

В Оксфорді заїхав я до Сampion Hall, що належить ОО. Єзуїтам. Він не має тих прав, що колегія, але зачисляють його до університету. Тут стрінувся я з о. Walker-ом, що бував на велеградських зїздах тому міг щиріше поговорити.

Багато забавових площ і парків із грубими старезними деревами. Місто трохи живіше, як Кембрідж, хоч мешканців також коло 60.000. Університет існує від XII ст. Головна моя ціль — пізнати колегії; тому як стій вибрався знов у відвідани. Всіх колегій є тут 22. Corpus Christi College, St. Johnss College, Merton College (для теологів), Brasenose College, Divinity School, Keble College, New College і т. ін. В Oriel College і Trinity College був fellow-ом кард. Newman і тут розпочався католицький Oxford's movement.

Найбільша колегія є Крайст-Гауз (Christ-House), що її оснував кард. Wolsey і побільшив Генрих VIII. Вежу будував Урен (1681—2). Приміщується там 350 студентів, а будівля складається з кількох квадратових бльоків, поверхових забудовань, що замикають у середині обширні подвіря. Вечоріло і я не міг уже оглядати, тому вступив до книгарні, щоб купити грецьку конкорданцію Нового Завіта, бо оксфордські видання найкращі. Обслуга в книгарні зразкова, хоч нема в англійців т. зв. купецької чемности.

При вечері міг я розговоритися з господарями. В році мешкають Ісусовці, що студіюють в університеті на філософічнім і правничім відділі. Тепер побудували новий дім і туди переносяться по феріях. Велика й гарна підручна бібліотека значно угодітнює наукову працю. Оксфорд ривалізує з Кембріджом. Університету як такого нема. Його творять також колегії під проводом найвищої влади, що зветься в Оксфорді не сенатом, але Convocation (конвокейшин). Всі справи полагоджує Hebdomadal Council. Професори вибирають канцлера, що йменує віцеканцлера з поміж голов (ректорів) колегій. Оксфордський університет висилає також двох послів до парламенту. Цей університет найстарший в Європі.

В Оксфорді кладуть велику вагу на почуття власного достоїнства й викорінюють рабські інстинкти. Піддержують і підкреслюють авторитет та зберігають старі традиції. І дивне те, що англійці з одної сторони дуже консервативні, зберігають старі форми, ваги, міри, монетарну систему тощо, а з другої сторони вони поступові, покvapно пристосовують усі технічні винаходи, якщо вони посувають життя вперед. Люблять реформи, але вод-

ночас вкладають усе новий зміст у стар форми. Не видно нетерпимости. Ніде мене ніхто не злегковажив тому, що я католицький священик, ані не ставився вороже. Подібно лучить у собі англійська вдача реалізм і романтизм. Знана річ, що англійці дуже тверезі, реальні й речеві. Не дивляться, хто виступає самопевніше й відважніше, але хто виказує знання речі та орієнтується в ситуації й має потрібне підготування до свого діла. Та з другого боку так само мають нахил до романтики. Бо романтизм перше повстав в Англії (Young — Єн, Neight Thoughts, Macpherson — Макферсен, — Ossian, Percy — Персі, Relies of ancient poetry, Thomson — The seasons та інші).

Як у Кембрідж, так і в Оксфорді плакають студенти спорт, щоб вдержати при здоровю організм і щороку виступають у Льондоні на спортових грищах. Наука йде тут значно легше й основніше, бо мають під рукою багато музеїв, бібліотек, лябораторій та апаратів. Не обтяжують без потреби памяти й наука набирає всіх познак дійсности, а не казок та примар.

З відправою Служби Божої не мав я ніяких труднощів. Рано знову пішов я звиджувати колегії. Вступив до католицької церкви. Правилася Служба Божа, повно людей і багато з них приступало до св. Причастя, хоча був будний день. Який же контраст в англіканській катедрі коло Christ-House! — Величавий храм, мистецькі й дорогі пам'ятники — але не було вірних. Грالی органи, а в церкві тільки я й сторож, що робив порядок у церкві. Добре схарактеризував Бенсон стан англіканської церкви — *realis absentia*. В катедрі є найкращий із усіх гріб єпископа й філософа Berkeley-a (1685—1753).

З подвіря входите побіч катедрі до великої Ідальні, прикрашеної портретами фундаторів і днів колегії — Генриха VIII, кард. Волсея, John Loke-a й ін. На вулицях коло колегій стоять ґурти студентів у своїх середньовічних ношах. Всі колегії англіканські, але й католицькі чини стараються мати бодай Hall-i. Відвідав я ОО. Домініканів (Black-friars), Бенедиктинів, Францисканів (Grey friars). Всі мають домашні наукові бібліотеки, скромні, але чисті кімнати з елекритичним освітленням і водогонами. Навіть у Францисканів є комфорт, хоч вони звичайно мають дуже примітивну обстанову. Люди не виконують функцій, які може заступити машина.

Відвідуючи колегії, не міг я поминути й бібліотеки Bodleian Library (Bibliotheca Bodliana), відомої в науковім світі з 40.000 рукописів і 1,250.000 томів. Її оснував Тома Bodley 1602 р. Хоч розпочалися вже були ферії, то проте в читальні було багато студюючих. Саме в часі ферій приїжджають учені з континенту, щоб використати вільний час. Мій товариш пропровадив мене на вежу бібліотеки. Ціле місто творить чудовий вид. Колегії й доми криються серед старих високих дерев. Окремої принади й чару надають містові середньовічні вежі, що таємничо висуваються з парків колегій. Найкраща мабуть St. Magdalen College (Ст. Модлен коледж).

Пополудні порадили мені скористати з нагоди й поїхати самоходом до Collegium Maximum OO. Єзуїтів у Heythrop. Невеликий труд, асфальтова дорога і пів години їзди. Приїхали професори з Гейтроп у своїх справах до Оксфорду й запропонували їхати з ними. Кожний монастир і взагалі, як сказано, кожний середньо заможний громадянин має там свій самохід і сам ним поводить. Дорога вела знову крізь ниви й села, що небагато різняться від міст. Села будовані з цегли і тільки де-не-де дахи криті соломкою. Теплий легіт робив подорож дуже приємною. Мої товариші привикли до чужинців, бо все хтось до них приїжджає. Незабаром ми звернули на бічну дорогу і здалека побачили колегію.

Це велика бароково стилева палата серед розлогого парку. Її купили OO. Єзуїти від одного англійського магната й умістили там свої філософські й теологічні студії для цілої Англії. Всіх молодих студентів є коло 150. О. ректор увічливо розповідав про майбутні адаптації. Цінністю такого наукового дому є очевидно велика бібліотека з найновішими лексиконами й основними творами з поодиноких ділянок. Замітне, що всі такі осередки є звичайно віддалені від міст на кільканадцять кілометрів. Коли я питаю про причину, то відповідали, що це дуже додатно впливає на виховання впродовж кількох літ, щоб молодий кандидат міг увійти в себе і сконцентруватись. Якщо заходить потреба комунікації, то вона дуже догідна завдяки рівним дорогам і самоходам. За півгодини, і навіть скорше — говорив о. ректор — ви можете бути в Оксфорді, а на таку віддаль треба числити з периферії до City в кожному великому місті. При цім свіже повітря й грища для молодих організмів дуже корисні. По обіді завелася розмова про тамошні відносини, про унійні справи, про нові католицькі університети й т. ін. Кількох отців із Франції, Голандії приїхали на час ферій учитися англійської мови й познайомитися з англійськими порядками та способом життя. Англіїці пізніше встають і пізніше кладуться на спочинок. 7:30 або 8. год. відповідає нашій 6. або 6:30 рано, а вечірня 9. год. — 11. перед північчю. Добру годину ходив я опісля з одним професором по розлогім парку з чудовими деревами та кльомбами квітів, по забавових площах і нивах, бо до колегії належить і велика фарма, що удержує цілий дім.

Через великий парк пливе річка, що творить стави. В них годують рибу, по них веслюють охочі в часі відпочинку. Студенти часто ходять на проходи, їздять на колесах, грають у м'яч, крокет і т. ін., одначе настоятелі дбають, щоб не занедбували науки. Коли ми вийшли під сусідній гай, мій товариш сплеснув руками і наче на команду стала з піль вибігати на беріг ліса тьма диких кріликів, що виводяться на полях і ніхто на них не звертає уваги, хоч без сумніву мусять вони робити великі шкоди.

